

اهمیت تواصی در تربیت اجتماعی

باقری^۱

چکیده

تحقیق حاضر با هدف تبیین نقش تواصی به عنوان یکی از اصول کلیدی در تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم انجام شده است. تواصی به معنای توصیه متقابل و مسئولیت جمعی در برابر حق و صبر است که در سوره عصر به عنوان پایه ای برای نجات از خسران معرفی شده است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی نشان می دهد که تواصی، فراتر از یک توصیه اخلاقی، ساز و کاری اجتماعی برای تحقق عدالت، وحدت و تربیت دینی محسوب می شود.

یافته ها حاکی از آن است که کارکردهای تواصی از جمله آگاهی بخشی جمعی، مسئولیت پذیری مشترک و دوری از باطل زمینه ساز جامعه ای متعالی و آماده برای ظهور است در نتیجه تواصی به عنوان یک اصل قرآنی، چارچوبی الزامی برای تربیت اجتماعی در جوامع اسلامی ارائه می دهد.

کلیدواژه: تواصی، تربیت، اجتماع

۱. باقری، طاهره سادات، طلبه پایه دوم حوزه علمیه فاطمه بنت اسد(س) بسطام، ۰۹۱۹۶۶۹۸۹۷۷.

مقدمه

تواصی به عنوان یک اصل قرآنی و راهبردی می تواند جامعه را از فردگرایی و انزوای اجتماعی به سمت مسئولیت پذیری جمعی، همبستگی اجتماعی و تربیت دینی هدایت کند. و با توجه به اینکه در اجتماع، رفتارهای انسان ها بر یکدیگر تأثیر دارند و انسان ها در زندگی مادی و معنوی به یکدیگر وابسته اند، لازم است افراد جامعه به مسئولیت متقابلی که دارند توجه ویژه داشته باشند و این توجه ویژه زمانی میسر می شود که تواصی و نقش عظیم آن در سرنوشت جامعه، به خوبی تبیین گردد.

عدم تبیین صحیح و دقیق تواصی در جامعه منجر به آسیب های جبران ناپذیری برای جامعه خواهد شد. هدف از نگارش این تحقیق تبیین مفهومی تواصی و جایگاه آن در قرآن و سنت و تحلیل نقش تواصی در تربیت اجتماعی و جلوگیری از آسیب های فردی و جمعی است و از جمله کتبی که در این زمینه می توان به آن ها اشاره کرد عبارتند از: مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی مرتضی مطهری و تفسیر نمونه مکارم شیرازی.

یافته های این پژوهش می تواند راهکارهای عملی برای تحقق جامعه ی توحیدی و زمینه سازی ظهور ارائه دهد و نشان دهد که تواصی نه یک توصیه ی انفعالی، بلکه یک سیستم اجتماعی پویا است که با نظارت همگانی، تذکر دلسوزانه و هنجارسازی دینی، جامعه را از انحطاط نجات می دهد. این پژوهش به دنبال آن است که تواصی را به عنوان قلب تربیت اجتماعی اسلامی معرفی کند و نشان دهد چگونه این اصل قرآنی می تواند جامعه ای مسئولیت پذیر، متعهد و آماده ی ظهور را شکل دهد.

چهار چوب مفهومی

تواصی در لغت و اصطلاح

در لغت: مصدر باب «تفاعل» از ریشه «وصی» به معنای سفارش کردن به یکدیگر است.^۱ و همچنین به معنای یکدیگر را وصیت کردن، یکدیگر را اندرز، وصیت کردن^۲ و در هم پیوسته رؤئیدن گیاه زمین^۳ آمده است.

تواصی در اصطلاح: به معنای سفارش کردن یکدیگر به تمام خوبی ها است.^۴ اعم از پیروی از حق و دوری از باطل، تبعیت از پیامبران و زهد در دنیا، انجام واجبات و ترک محرمات تواصی یک دعوت همگانی به سوی حق است تا همگان حق را از باطل به خوبی بشناسند و هرگز آن را فراموش نکنند.^۵

تربیت در لغت و اصطلاح

در لغت: پرورش و تعلیم، التربیه (ربو) پرورش دادن و بزرگ کردن.^۶ پرورش، تأدیب، تعلیم و تهذیب است و فرهنگ و فرهیختگی، پروراندن، پروردن و پرورش دادن از دیگر معانی آن است.^۷

تربیت در اصطلاح: فرایندی است که از طریق اعطای بینش، التزام قلبی و عملی به فرد هماهنگ با فطرت و به دور از جبر و فشار به منظور نیل به سعادت دنیوی و اخروی انجام می گیرد.^۸

-
۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، جلد ۴، چاپ دوم، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۴، ص ۴۶۲.
 ۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، جلد ۱، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۹۰، ص ۷۹۷.
 ۳. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، جلد ۲، چاپ دوم، قم، کتابفروشی خیام، ۱۳۵۵، ص ۹۹۲.
 ۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۶، تهران، فراهانی، ۱۳۶۰، ص ۷۰۰.
 ۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیرنمونه، جلد ۲۷، چاپ سی و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴، ص ۳۰۲.
 ۶. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، جلد ۴-۳، چاپ نهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱، ص ۳۰۰-۲۹۶.
 ۷. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، جلد ۲، چاپ دوم، تهران، دیبا، ۱۳۸۶، ص ۱۳۳۴-۱۱۸۵.
 ۸. یوسفیان، نعمت الله، تربیت دینی فرزندان، چاپ دوم، قم، زمزم هدایت، ۱۳۸۸، ص ۱۴-۱۳.

جامعه در لغت و اصطلاح

در لغت: اسم فاعل مؤنث از مصدر جمع، به معنای گرد آوردن، فراهم کردن یا فراهم آوردن است.^۱ بنابراین جامعه به معنای گردآورنده یا فراهم کننده یا فراهم آورنده خواهد بود این واژه در عرف به معنای «گروه» و به ویژه گروهی از انسان ها به کار می رود.^۲

جامعه در اصطلاح: مجموعه ای از افراد انسانی است که با نظامات و سنن و آداب و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند به تعبیر دیگر جامعه عبارت است از مجموعه ای از انسان ها که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده ها و ایده ها و آرمان ها انجام شده و در یک زندگی مشترک غوطه ورنند.^۳

تواصی

تواصی به عنوان یکی از بنیادی ترین و راهبردی ترین مفاهیم قرآنی در حوزه ی تعاملات اجتماعی، در بردارنده ی معنای توصیه و سفارش متقابل به حق، پایبندی به ارزش های الهی و مسئولیت پذیری جمعی در قبال یکدیگر است. این مفهوم بلند قرآنی که در سوره عصر به صورت صریح و تأکیدی بیان شده است. «وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» و یکدیگر را به حق توصیه نموده و به شکیبایی سفارش کرده اند.^۴ به عنوان عامل نجات بخش انسان ها از خسران ابدی معرفی شده است و نشان دهنده ی یک الگوی ارتباطی پویا و دو سویه در جامعه ی اسلامی است.

تواصی صرفاً یک توصیه ی اخلاقی فردی نیست. بلکه یک نظام اجتماعی فعال و مسئولیت آفرین است که با ایجاد حس تعهد مشترک زمینه ساز تحقق عدالت، وحدت اسلامی، تعالی اخلاقی و تربیت دینی در جامعه می شود. از دیدگاه قرآن، تواصی مکانیسمی نظارتی و اصلاحی است که جامعه را از سقوط در ورطه ی گناه، بی

۱. قریش، علی اکبر، قاموس قرآن، جلد ۲، چاپ ششم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷.

۲. مصباح یزدی، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، چاپ هفتم، تهران، بین الملل، ۱۳۹۱، ص ۲۱.

۳. مطهری، مرتضی، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، جلد ۶-۵، چاپ پنجم، تهران، صدرا، ۱۳۷۲، ص ۱۸-۱۷.

۴. عصر: ۳.

عدالتی و انحراف حفظ می کند. در واقع، این اصل قرآنی، پادزهر فردگرایی افراطی و بی تفاوتی اجتماعی است و جامعه را به سمت همدلی، همکاری و مسئولیت پذیری جمعی هدایت می کند.

در منظومه فکری اسلام تربیت اجتماعی فرآیندی نظام مند و هدفمند است که در پی پرورش انسان های متعهد، مسئول و آگاه است. تا در تعاملات اجتماعی، نقشی سازنده و الهی ایفا کنند. اسلام با تأکید بر اصولی همچون تعاون و همیاری، مسئولیت پذیری همگانی و امر به معروف و نهی از منکر تواصی را به عنوان اساسی ترین اصل در تربیت اجتماعی معرفی می کند. غفلت از این اصل می تواند منجر به گسست اخلاقی، بی عدالتی، انحطاط روحی و فروپاشی سرمایه های اجتماعی شود. در حالی که توجه به آن جامعه را به سوی تعالی، پیشرفت و زمینه سازی ظهور سوق می دهد.

اهمیت تواصی به حق

اهمیت تواصی به حق از این جهت است که در اجتماع، رفتارهای انسان ها بر یکدیگر تأثیر دارند و انسان ها در زندگی مادی و معنوی به یکدیگر وابسته اند، بنابراین باید برنامه سعادت انسان ها، ناظر بر این وابستگی ها باشد.^۱ از این رو در بینش الهی، خودسازی از جامعه سازی تفکیک پذیر نیست و لازمه رسیدن به سعادت انسان این است که هم خودش اهل نجات باشد و هم برای نجات دیگران قدم بردارد و آنان را به مسیر حق و حقیقت سفارش کند.

به عبارت دیگر انسان به تنهایی نمی تواند امکانات لازم برای رسیدن به سعادت را فراهم کند، بلکه لازمه مؤمن بودن و مؤمن ماندن اصلاح جامعه است.^۲ چرا که اگر جامعه اصلاح نشود و افراد به یکدیگر اهمیت ندهند، هرگونه آفت و انحرافی که در جامعه پیدا شود، به دلیل وابستگی فرد بر جامعه، آفت و انحراف جامعه به او نیز

۱. مصباح یزدی، محمدتقی، درس گفتار مفاهیم و کاربردهای حق در قرآن، جلسه اول؛ سایت پایگاه اطلاع رسانی آثار حضرت آیت الله مصباح یزدی، ۱۳۹۲/۶/۲۷.

۲. صدیقی، کاظم، خودسازی و جامعه سازی، ۱۳۹۳، گاهنامه الکترونیکی صاحب، شناسه ۳۸۱۶۶۴.

دشمنان و پیروزی بر آنان در گرو همین همبستگی میان افراد جامعه است، به همین علت است که خداوند مؤمنان را به پرهیز از تفرقه امر می کند و می فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»^۱ و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید».

این آیه دلالت دارد بر اینکه تمسک و چنگ زدن به حبل الهی موجب وحدت میان مؤمنان می شود. مفسران برای «حبل الله» معنای مختلفی از جمله توحید و ولایت،^۲ دین اسلام،^۳ و قرآن^۴ بیان کرده اند اما باید گفت مفهوم وسیع ریسمان الهی که عبارت است از هر گونه وسیله ارتباط با ذات پاک خداوند^۵ که تمسک به آن موجب نجات از چاه ضلالت و گمراهی می شود.^۶ شامل همه معانی ذکر شده می شود.

روشن است تواصی که مؤمنان در جامعه عملی می کنند، در واقع توصیه چنگ زدن به ریسمان الهی است، چون همان طور که بیان شد، توصیه به خداباوری و دین اسلام و ولایت پذیری و... زیر مجموعه تواصی کلامی هستند و هم این موارد در مفهوم وسیع حبل الله جای می گیرند، از این رو تواصی در این زمینه ها، نتیجه ای جز وحدت و همبستگی بین آحاد جامعه نخواهد داشت و حال چنین جامعه ای با وجود افرادی که تلاش همگانی در حفظ خوب ماندن یکدیگر دارند مانند ساختمانی است که هر جزء آن جزء دیگر را محکم نگه می دارد.

چنان که پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله) وحدت بین مؤمنان را به اجزای ساختمان تشبیه کرده، می فرماید: «مؤمن برای مؤمن مانند ساختمان است که اجزای مختلف آن یکدیگر را محکم می سازند».^۷

۱. آل عمران/۱۰۳.

۲. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیرقمی، جلد ۱، چاپ سوم، قم، دارالکتاب، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۸.

۳. طوسی، محمدبن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ص ۵۴۶.

۴. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، جلد ۲، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۶۰.

۵. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران، تفسیرنمونه، جلد ۳، چاپ سی و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴، ص ۳۰.

۶. حسنی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، تفسیرا ثنا عشری، جلد ۲، چاپ اول، تهران، میقات، ۱۳۹۳، ص ۱۹۴.

۷. محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه قرآن و حدیث، جلد ۱، چاپ دوم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۱، ص ۷۷۹.

د) آمادگی جامعه برای ظهور

امید به آینده و انتظار فرج و حاکمیت مطلق حق از مسائل حیاتی اسلام و در شمار مهم ترین اعمال صالح به شمار می رود. چنان که در حدیث شریفی از پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله) آمده است: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتَظَارُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ؛ برترین اعمال امت من انتظار فرج از خداوند بزرگ و بلند قدر است».^۱

نکته ای که در خصوص این حدیث شریف باید به آن توجه کرد، این است که این حدیث ناظر بر انتظار سازنده است و در انتظار سازنده فرد عملاً در گروه اهل حق و سازنده و مبارزه با فساد و گناه و تباهی قرار دارد و تمام تلاش خود را در راستای تحقق حق و راستی و عدالت در جامعه به کار می بندد.^۲

انتظار هرگز به معنای متوقف شدن و دست از تلاش و کوشش برداشتن و تن دادن به هر نوع ستم و گناهی نیست. بلکه همان طور که رهبر معظم انقلاب آیه الله خامنه ای می فرماید: «انتظار به معنای قانع نشدن به وضع موجود است «انتظار داریم»؛ یعنی هر چه خیر و عمل خوب انجام دادیم و به وجود آمده، کم و غیر کافی است و منتظریم تا ظرفین نیکی عالم پُر بشود».^۳ وقتی افراد جامعه خود را در مقابل یکدیگر مسئول بدانند و یکدیگر را به پیروی از حق و پرهیز از باطل و انجام خوبی ها و پرهیز از زشتی ها سفارش کنند، در واقع انتظار سازنده و انتظار به معنای امید و حرکت را معنا کرده اند، بی شک چنین جامعه ی سرزنده و پویایی، لحظه به لحظه خود را به سمت ظهور نزدیک تر می کند.

نتیجه

تواصی به عنوان یک اصل اساسی در تعاملات اجتماعی، نقشی حیاتی در هدایت جامعه به سوی شناخت حق و دوری از باطل ایفا می کند. این مفهوم فراتر از یک توصیه ی ساده، بیانگر مسئولیت متقابل افراد در قبال

۱. صدوق، محمدبن علی، کمال الدین و تمام النعمه، جلد ۲، چاپ هفتم، تهران، کتاب فروشی اسلامیة، ۱۳۷۷، ص ۶۴۴.

۲. مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی (عج)، چاپ ششم، تهران، صدرا، بی تا، ص ۵۸-۵۶.

۳. خامنه ای، سیدعلی، بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار با اقشار مختلف مردم برگرفته از: پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار رهبری، ۱۳۶۹/۱۲/۱۱.

یکدیگر است که هم در گفتار و هم در عمل تجلی می‌یابد. اهمیت تواصی از آنجا نشئت می‌گیرد که انسان‌ها در بستر اجتماع، همواره بر افکار و رفتار هم تأثیر می‌گذارند و از هم تأثیر می‌پذیرند. این تأثیرپذیری متقابل تنها محدود به جنبه‌های مادی زندگی نیست، بلکه در حوزه‌های معنوی و اخلاقی نیز نمودی عمیق دارد. هر فردی به تنهایی نمی‌تواند در برابر جریان‌های نادرست ایستادگی کند، اما هنگامی که جامعه به صورت جمعی به تواصی روی آورد، شبکه‌ای محکم از آگاهی و مسئولیت‌پذیری شکل می‌گیرد که مانند سدی در برابر نفوذ باطل عمل می‌کند.

از نگاهی کلان‌تر، تواصی همچون عاملی برای وحدت، موجب می‌شود اعضای جامعه احساس تعلق مشترک به آرمان‌های حقیقی داشته باشند. این وحدت صرفاً به معنای هم‌رأی بودن نیست، بلکه به معنای هم‌جهتی در مسیر نیل به اهداف متعالی است. در چنین جامعه‌ای، حتی اختلاف‌نظرها نیز در چهارچوب احترام متقابل و با هدف کشف حقایق عمیق مدیریت می‌شوند. از سوی دیگر، تواصی به‌عنوان سلاحی در برابر فتنه‌گران عمل می‌کند؛ زیرا زمانی که آگاهی جمعی و مسئولیت‌پذیری در سطح جامعه نهادینه شود، زمینه برای سوءاستفاده‌ی سودجویان و ترویج اندیشه‌های باطل محدود می‌گردد. تاریخ نشان داده است جوامعی که تواصی را سرلوحه‌ی روابط خود قرار می‌دهند، در بحران‌ها کمتر دچار تفرقه می‌شوند و در مقابله با دشمنان خارجی نیز انسجام بیشتری از خود نشان می‌دهند.

منابع

قرآن کریم

اعرافی، علیرضا و ابراهیمی، جواد. (۱۳۹۶). روش‌های زمینه‌ساز تربیت اجتماعی فرزندان؛ حکم فقهی. مطالعات فقه تربیتی، ۴(۸)، ۱۱۵-۱۴۰.

امین، نصرت، (۱۳۶۱)، مخزل العرفان، جلد ۱، چاپ اول، تهران، نهضت زنان مسلمان.

- جوادى آملی، عبدالله، (۱۳۸۸)، تفسیر موضوعی قرآن کریم، جامعه در قرآن، چاپ دوم، قم، اسراء.
- حسنی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، (۱۳۹۳)، تفسیر اثناعشری، جلد ۲، چاپ اول، تهران، میقات.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین ابن احمد، (۱۳۶۳)، تفسیر اثناعشری، جلد ۱۲، چاپ اول، تهران، میقات.
- خامنه ای، سیدعلی، بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار با نمایندگان مجلس نهم، برگرفته از پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار رهبری، ۱۳۹۱/۳/۲۴.
- دشتی، محمد، (۱۳۷۸)، نهج البلاغه، چاپ چهاردهم، قم، نشر الهادی.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۹۰)، لغت نامه دهخدا، جلد ۱، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران مؤسسه انتشارات.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴)، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، جلد ۴، چاپ دوم، تهران، مرتضوی.
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، جلد ۲، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۷)، کمال الدین و تمام النعمه، جلد ۲، چاپ هفتم، تهران، کتاب فروشی اسلامیة.
- صدیقی، کاظم، (۱۳۹۳)، خودسازی و جامعه سازی، گاهنامه الکترونیکی صاحب، شناسه ۳۸۱۶۶۴.
- طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۱۶، چاپ، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۶۰)، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۱-۶، بی تا، تهران، انتشارات فراهانی.
- طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین، (۱۳۸۱)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۲، چاپ اول، تهران، انتشارات اسلام.
- فخر الدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، مفاتیح الغیب، جلد ۱۱، چاپ، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

قرباغی، حسن و عسگر عمرانی، علی، ۱۳۹۷، تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه. فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، دوره: ۴، ش ۴.

قرشی، علی اکبر، (۱۳۸۱)، قاموس قرآن، جلد ۴-۳، چاپ نهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، جلد ۱، چاپ سوم، قم، دارالکتاب.

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷)، الکافی، جلد ۲، چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۹۱)، دانشنامه قرآن و حدیث، جلد ۱، چاپ دوم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۱)، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، چاپ هفتم، تهران، بین الملل.

مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۲)، درس گفتار مفاهیم و کاربردهای حق در قرآن، جلسه اول؛ سایت پایگاه اطلاع رسانی آثار حضرت آیت الله مصباح یزدی.

مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، جلد ۶-۵، چاپ پنجم، تهران، صدرا.

مطهری، مرتضی، (۱۳۸۲)، ده گفتار، چاپ نوزدهم، تهران، صدرا.

مطهری، مرتضی، (بی تا)، قیام و انقلاب مهدی (عج)، چاپ ششم، تهران، صدرا.

معین، محمد، (۱۳۸۶)، فرهنگ فارسی معین، جلد ۲، چاپ دوم، تهران، دیبا.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، جلد ۲۷، چاپ سی و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

نفیسی، علی اکبر، (۱۳۵۵)، فرهنگ نفیسی، جلد ۲، چاپ دوم، قم، کتابفروشی خیام.

یعقوب زاده، فاطمه، ۱۴۰۰، مفاهیم مرتبط با تربیت اجتماعی در سوره های مدنی قرآن کریم،

دوازدهمین کنفرانس ملی روانشناسی، علوم تربیتی و اجتماعی، بابل.

یوسفیان، نعمت الله، (۱۳۸۸)، تربیت دینی فرزندان، چاپ دوم، قم، زمزم هدایت.